

خیریت در جوامع اسلام

نویسنده: امی سینگر

مترجم: دکتر فاطمه سلجوقیان

ویراستاری علمی و مقدمه:

دکتر محمد صالح طیب نیا، سید حسین سیدی

مقدمه ویراستاران علم

۱. شرق‌شناسی و دنیای اسلام

هرکس شناخت و درک جامعی از تاریخ داشته باشد، می‌تواند روابط و اتفاق‌های حال را به‌درستی بررسی و تحلیل کند و بر مبنای آن پیش‌بینی‌های دقیق‌تری از آینده موضوعات انجام دهد. به عبارت دیگر، این نگاه، روش کلی مواجهه غرب با دنیای شرق به خصوص کشورهای اسلامی بوده و هست؛ یعنی جایی که غرب تلاش می‌کند قبل از هر تصمیم یا عمل، ابتدا وضعیت، روابط، فرهنگ، آداب و سنن مردم آن را بشناسد، سپس تصمیم خود را اتخاذ کند. از این باب، شرق‌شناسی علمی است که شناخت فرایند تکوین و گسترش آن، کمک شایانی به فهم رفتار و استراتژی‌های غرب در قبال کشورهای مسلمان می‌کند و همچنین درک عمیقی از فرایند عقب‌ماندگی و استحاله و استعمار کشورهای اسلامی و جهان سوم به وجود می‌آورد (خاتمی‌نیا، ۱۳۹۰).

هرچند گستره عظیم و اصلی شرق‌شناسی، شناخت اسلام و کشورهای مسلمان است، به دلیل بررسی کشورهای شرقی (نسبت به دنیای غرب) از جمله کشورهای شرق آسیا، این رشته با نام مطالعات شرق‌شناسی شناخته شده است. بسیاری از دانشمندان معتقدند که مطالعات شرق‌شناسی از

قرون وسطا و با مواجهه غربیان با دنیای متمدن و پیشرفته مسلمانان آغاز شده است؛ اما آنچه تأثیرات خاصی بر روابط غرب و شرق داشته، مطالعات شرق شناسان در قرن نوزدهم بوده است؛ یعنی همان زمانی که هدف شرق شناسان از تحقیق و پژوهش، تأکید بر تقابل و تفاوت میان غرب و شرق و ایجاد هویت برتر میان ملل غربی بوده است.

زمینه های مطالعات شرق شناسی وابسته به نیازهای زمانی و مکاتب مختلف شرق شناسی متفاوت اما در مطالعات زبان شناسی، ادبیات، تاریخ، دین و جغرافیای جهان شرق مشترک است و به صورت رشته های علمی در دانشگاه ها و پژوهشگاه ها پیگیری می شود. برای نمونه، کرسی مطالعات اسلام در سال ۱۶۳۲ در دانشگاه کمبریج و در سال ۱۶۳۶ در دانشگاه آکسفورد انگلستان تأسیس شده است (ضابط، ۱۳۸۸: ۵).

۱.۱. انگیزه ها و عوامل شرق شناسی

از عوامل و انگیزه های مهم مطالعات شرق شناسی می توان نزدیکی جغرافیایی، انگیزه های ذاتی برای دانایی، انگیزه های مذهبی، انگیزه های نظامی و انگیزه های استعماری را نام برد. در ادامه به اختصار به تشریح این انگیزه ها می پردازیم.

۱.۱.۱. نزدیکی جغرافیایی

این عامل به خصوص در مناطقی که مسلمانان با کشورهای غربی همسایه شدند، قوت بیشتری پیدا می کند. برای نمونه، می توان به حضور مسلمانان در آندلس اسپانیا و سیسیل ایتالیا اشاره کرد. به عبارتی، با نزدیکی جغرافیایی مسلمانان و ارتباط نزدیک با این جوامع، مطالعه و پژوهش در حوزه شناخت مسلمانان افزایش پیدا کرد.

۲.۱.۱. انگیزه‌های ذاتی برای دانایی

عامل دیگر در شکل‌گیری مطالعات شرق‌شناسی، انگیزه‌های ذاتی دانشمندان در یادگیری و تحقیق و پژوهش است. این عامل به‌خصوص در مواجهه غرب قرون وسطا با کشورهای متمدن مسلمان بیشتر آشکار می‌شود. برای نمونه، نهضت ترجمه آثار علمی مسلمانان به زبان‌های لاتین بر مبنای همین مواجهه شکل می‌گیرد.

۳.۱.۱. انگیزه‌های مذهبی

شرق‌شناسی یکی از ابزارهای دنیای غرب در راستای ایجاد تقابل بین مسیحیت و اسلام است. مبلغان مسیحی برای ایجاد تنفر از اسلام، تبلیغات ضد اسلامی را رهبری کردند. این تبلیغات تا آنجا پیش رفت که به جنگ‌های صلیبی منجر شد؛ اما پس از هزینه‌های فراوان و حتی قبول شکست‌های فراوان، به راهبرد مسیحیت تبشیری روی آورده و بر این اساس به شناخت زبان، فرهنگ، آداب و رسوم اعراب پرداختند.

۴.۱.۱. انگیزه‌های نظامی

در بسیاری از مواقع، مطالعات شرق‌شناسی به‌خصوص در حوزه جغرافیا، به‌طور مستقیم در راستای اهداف نظامی قرار گرفت. برای نمونه، کشورهای مانند پرتغال و انگلستان و فرانسه با شناسایی نقاط ضعف و قوت کشورهای مسلمان به حضور نظامی در این کشورها روی آوردند و به دلیل شناخت از دین، فرهنگ، آداب و رسوم آن‌ها توانستند حضور خود را تثبیت کنند.

۵.۱.۱. انگیزه‌های استعماری

انگیزه‌های استعماری را می‌توان از دو نگاه بررسی کرد: نگاه اول، ایجاد و تثبیت پندار برتری مطلق دنیای غرب در فرهنگ و اندیشه و دانش نسبت به

دنیای شرق است؛ نگاه دوم، نفوذ استعماری دنیای غرب برای دستیابی ارزان یا حتی رایگان به منابع طبیعی کشورهاست (خاتمی نیا، ۱۳۹۰: ش ۱). مهم‌ترین مکاتبی که در حوزه مطالعات شرق‌شناسی وارد شده‌اند، مکاتب بریتانیا، فرانسه، آلمان، ایتالیا، روسیه و اسپانیا است که با توجه به اوضاع تاریخی و اجتماعی، انگیزه‌ها و عوامل یادشده در آن‌ها دارای شدت و ضعف است (خاتمی نیا، ۱۳۹۰: ش ۲).

۲. چرایی تدوین کتاب خیریه در جوامع اسلامی

مقدمه بالا درواقع، پاسخی به این سوال است که چرا کتاب‌هایی در حوزه مطالعه کشورهای اسلامی و مسلمانان، مثل کتاب خیریه در جوامع اسلامی، در غرب نوشته و چاپ می‌شوند. این امر زمانی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند که بدانیم نویسنده کتاب، پرفسور امی سینگر، فارغ‌التحصیل دانشگاه پرینستون و عضو هیئت علمی دانشگاه تل‌آویو اسرائیل است و کتاب را انتشارات دانشگاه کمبریج، که یکی از معتبرترین انتشارات علمی جهان است، به چاپ رسانده است.

درواقع، کتاب خیریه در جوامع اسلامی یکی از هزاران پژوهش تاریخی شرق‌شناسان در حوزه تاریخ مسلمانان در کشورهای اسلامی است که این بار از نگاه فعالیت‌های خیرخواهانه به تاریخ جوامع اسلامی پرداخته است. البته، همان‌طور که اشاره شد، هدف اصلی این پژوهش‌ها شناخت روابط، آداب، سنن و فرهنگ جوامع اسلامی به مثابه یک کل است؛ همان‌طور که خود نویسنده نیز در نتیجه‌گیری اشاره می‌کند:

هدف این کتاب روشن کردن این نکته بود که مطالعه تطبیقی خیریه به جست‌وجوی تفاوت‌ها و شباهت‌های میان جوامع و تجارب تاریخی آن‌ها منجر می‌شود.

به همین دلیل، هنگامی که خواننده کتاب را می‌خواند، صرف‌نظر از بعضی اشتباهات، احساس می‌کند که نویسنده بی‌طرفانه و به دور از تعصب، تاریخ خیریه و جوامع اسلامی را بررسی کرده است؛ امری که در کتب تاریخی کمتر است؛ زیرا هدف این نوع مطالعات شناخت دقیق و صحیح از جوامع اسلامی است نه تأیید یا تخریب فرد یا گروه خاص.

به عبارت دیگر، به دلیل پیوند عمیق فعالیت‌های خیرخواهانه با زندگی روزانه مسلمانان در جوامع اسلامی و اهمیت تفکر و فعالیت خیر از نگاه قرآن و سنت پیامبر ﷺ، بررسی متون اسلامی و مطالعه برداشت‌های فکری و رفتاری مسلمانان از کار خیر و نیکوکاری اهمیت بسیاری دارد. این بررسی‌ها، برای شناخت صحیح جوامع اسلامی و درک درست از روابط و کنش‌های مسلمانان در موضوعات اجتماعی بسیار مفید بوده و به نوعی باعث شناخت کلی جامعه مسلمانان خواهد شد.

این موضوع آنجا از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود که خیرین و سازمان‌های وابسته به امور خیر، مانند سازمان‌های تشکیل شده از سوی وقف و مؤسسات خیریه امروزی، منشأ تحولات بزرگ اجتماعی و سیاسی بوده‌اند. یکی از نمونه‌های ملموس این موضوع، حمایت‌های خیرین بازاری و تجار مذهبی در حمایت از فعالیت‌های انقلابی در دوران انقلاب اسلامی ایران است. از این رو، هنگامی که خیرین و خیریه‌ها بتوانند چنین تأثیر عمیقی بر جامعه بگذارند، مطالعه برای شناخت جنبه‌های مختلف این فعالیت‌ها بیش از پیش حائز اهمیت می‌شود.

باید اشاره کرد که این امر فقط به مسلمانان محدود نمی‌شود و به دلیل فطری بودن نیکوکاری و خیر، می‌توان آن را به همه جوامع تعمیم داد؛ اما

به دلیل آنکه فعالیت‌های نیکوکارانه در اسلام بسیار محل تأکید و تشویق شده است، در جوامع اسلامی این امر نمود بارزتری داشته و شرق‌شناسان نیز به مطالعات این حوزه وارد شده‌اند.

البته ادعا نمی‌شود که شخص نویسنده در راستای اهداف استعماری و استکباری غرب این پژوهش را انجام داده است؛ هرچند این امر غیرممکن نیست؛ اما می‌توان اطمینان داشت که نتایج این پژوهش و امثال آن برای اتخاذ تصمیمات و استراتژی‌های مقابله با اسلام و کشورهای اسلامی استفاده خواهد شد. از این رو، با ترجمهٔ چنین کتاب‌هایی به همراه بررسی و نقد و دقت نظر در مباحث آن می‌توان از ابعاد شناخت دنیای غرب از جوامع مسلمان آگاهی یافت تا در مقابل دنیای غرب راهبردهای دقیق‌تری انتخاب کرد و عکس‌العمل بهتری نشان داد. شایان ذکر است که آشنایی با روش‌های علمی استفاده‌شده در این پژوهش‌ها و استفاده از آن‌ها نیز از اهمیت خاصی برخوردار است.

۳. معرفی کتاب

۳.۱. ناشر

کتاب خیریه در جوامع اسلامی را انتشارات دانشگاه کمبریج در سال ۲۰۰۸ چاپ کرده است. این انتشارات یکی از قدیمی‌ترین انتشارات فعال جهان و دومین انتشارات بزرگ دانشگاهی است که از سال ۱۵۳۴ میلادی شروع به فعالیت کرده و کتاب‌های منتشرشده در آن از اعتبار فراوانی در سطح جامعهٔ جهانی برخوردار است.

۲.۳. نویسنده

نویسنده کتاب پروفیسور امی سینگر، متخصص تاریخ عثمانی و عضو هیئت علمی مرکز مطالعات تاریخ آفریقا و خاورمیانه در دانشگاه تل آویو است. دیگر آثار این نویسنده عبارت است از: کشاورزان فلسطینی و دولتمردان عثمانی (۱۹۹۴)، ایجاد مراکز عام المنفعه عثمانی؛ مراکز اطعام خیریه در اورشلیم (۲۰۰۲)، فقر و خیریه در مجموعه خاورمیانه (۲۰۰۳)، تغذیه مردم، تغذیه قدرت؛ رمز و رازهای امپراتوری عثمانی (۲۰۰۷).

۳.۳. مرکز مطالعاتی حمایت کننده

دانشگاه تل آویو بزرگ ترین دانشگاه رژیم اشغالگر قدس، اسرائیل است که در سال ۱۹۶۳ میلادی تأسیس شده است. این دانشگاه متشکل از ۹ دانشکده و ۹۸ گروه علمی است و حدود ۱۳۰۰ مرکز و مؤسسه تحقیقاتی دارد. مرکز مطالعات خاورمیانه و آفریقا وابسته به دانشکده علوم انسانی دانشگاه تل آویو و یکی از مراکز معروف مطالعات خاورمیانه است. دیگر مراکز مهم تحقیقاتی وابسته به دانشکده علوم انسانی که در حوزه شرق شناسی فعالیت دارند، عبارت است از:

۱. مرکز مطالعات ایران شناسی، آلیانس؛
۲. مرکز همزیستی عرب یهود از طریق آموزش و پرورش، والتر باخ؛
۳. مرکز همکاری های عرب یهود، کنارد آدناور.

۴.۳. جوایز کتاب

کتاب خیریه در جوامع اسلامی، لوح تقدیر جایزه کتاب انجمن دوستی انگلستان و کویت را در سال ۲۰۰۹ و جایزه بهترین کتاب حوزه تحقیقات

بخش غیرانتفاعی و داوطلبانه را از انجمن مطالعات سازمان های غیرانتفاعی و فعالیت های داوطلبانه در سال ۲۰۱۰ دریافت کرده است.

۵.۳. محتوای فصل های کتاب

کتاب در فصل اول به بررسی پرداخت های خیریه واجب در اسلام می پردازد. در این فصل، زکات و دریافت کنندگان آن و زکات فطریه به طور مفصل بررسی شده و اشاراتی نیز به خمس می شود. در فصل دوم، درباره پرداخت های اختیاری مسلمانان بحث می شود. این فصل با تعریف نیازهای اولیه شروع شده، سپس تقویمی از روزهایی که مسلمانان فعالیت های خیر بیشتری دارند و نیز حالت هایی که در زندگی یک مسلمان اتفاق می افتد و او در مواجهه آن خیرات می پردازد، ارائه می شود. در نهایت نیز به بررسی تفصیلی وقف، ویژگی های آن و نیت های واقفان پرداخته می شود. کتاب در فصل های سوم و چهارم به هر دو وجه عمل خیر، دهنده و گیرنده، توجه می کند. نویسنده در فصل سوم بحثی در خصوص خیرین و زندگی نامه های آنان ارائه می دهد. در فصل چهارم، ضمن بررسی دریافت کنندگان خیر، درباره فقر و دلایل آن بحث و تفاوت میان فقیر و افراد شایسته دریافت زکات تبیین می شود. در نهایت نیز از توصیه جامعه و دین و بزرگان مبنی بر نپرداختن به گدایی و اولویت کار و کسب درآمد سخن به میان می آید. در فصل پنجم، نویسنده بحث را با معرفی دولت های رفاه و وظایف دولت در ارائه خدمات رفاهی به عموم جامعه آغاز می کند، سپس اصلاحات ایجاد شده در وقف برای کارآمد شدن آن، بازیابی فرایندهای دریافت زکات و تشکیل انجمن ها و سازمان های مردم نهاد ملی و بین المللی را تشریح می کند.

۴. نقاط قوت کتاب

یکی از نقاط قوت کتاب، نگاه جامع نویسنده به فعالیت‌های خیریه اسلامی است. به عبارتی، نویسنده فعالیت‌های خیر واجب و مستحب، عاملان فعالیت خیر، دهنده و گیرنده، و فرایندهای مردمی و حکومتی خیر و خیریه را به تفصیل بررسی می‌کند؛ البته کتاب در حوزه فعالیت‌های خیر غیرمالی ضعف‌هایی دارد که در ادامه خود به آن اشاره می‌شود.

همچنین نگاه منصفانه و دور از تعصب نویسنده نسبت به مسلمانان نیز جالب توجه است که این نگاه در این بند تجلی پیدا می‌کند:

شاید زمان بازنگری مطالعات خیریه فرا رسیده باشد. حتی مطالعات خیریه دولت‌های جدید در جوامع اسلامی کافی است تا در خصوص این تصور طولانی که غرب (یهودیان و مسیحیان) و به خصوص سنت‌ها و فعالیت‌های خیریه در آمریکا، قوی‌ترین الگوی خیریه و بشردوستی در تاریخ است، شک و تردید به وجود آید.

۵. نقاط ضعف کتاب

۱.۵. خیریه در جوامع عثمانی یا اسلامی؟

اگرچه نام کتاب حاضر، خیریه در جوامع اسلامی است، با توجه به تخصص نویسنده بیشتر مثال‌های ارائه شده در کتاب مانند اتفاقات، نمونه‌های کار خیر، پادشاهان، ساختمان‌ها و... اکثراً از دولت‌های حکومت عثمانی است و فقط در مواقعی محدود از حکومت‌های مملوکان و فاطمیون و ایوبیان یا دیگر حکومت‌ها نام می‌برد.

همچنین، در نتیجه تمرکز نویسنده بر حکومت عثمانی و به دلیل

سنی بودن این حکومت، اغلب، احکام و قوانین اهل سنت بررسی و فقط به منابع اهل سنت استناد می‌شود.

این موضوع اشکالی عمده در کتاب ایجاد می‌کند که مستقیماً به عنوان کتاب باز می‌گردد. به عبارت دیگر، زمانی که عنوان کتاب خیریه در جوامع اسلامی است، باید حداقل مهم‌ترین حکومت‌های اسلامی و نه فقط حکومت و دولت‌های عثمانی و همچنین دستورات دینی و حقوقی مذاهب اصلی دین اسلام، شیعه و سنی، و نه تنها فقه اهل سنت بررسی شود. از این رو، شاید عنوان «خیریه اسلامی در حکومت عثمانی» محتوای کتاب را بهتر معرفی کند.

در این کتاب در معرفی فعالیت‌های خیریه صدر اسلام اثری از فعالیت‌های اهل بیت علیهم‌السلام، خصوصاً حضرت علی علیه‌السلام که موقوفات و کمک‌رسانی‌های ایشان در تاریخ زبان زد است، دیده نمی‌شود یا حکومت بزرگی مانند صفویان بررسی نمی‌شود؛ البته این دو نکته فقط برای شاهد مثال آورده شد و نمونه‌های بسیاری را در این حوزه می‌توان ارائه کرد.

۲.۵. توجه مطلق به مسائل اقتصادی

نویسنده در بررسی خیریه و فعالیت‌های خیر، فقط موضوعاتی را بررسی می‌کند که بار مالی و اقتصادی دارند؛ از این رو، بخش عظیمی از فعالیت‌های خیر که مالی نیستند و از طریق هزینه‌کرد وقت و تخصص در حوزه فعالیت‌های داوطلبانه جای می‌گیرند، مغفول می‌ماند. در مقدمه کتاب نیز به این موضوع اشاره شده است:

اگرچه این کتاب تاریخ اقتصادی جوامع اسلامی یا به طور محدودتر «اقتصاد اسلامی» معاصر را در بر نمی‌گیرد، تا حدی هریک از این زمینه‌ها را شامل می‌شود. به عبارتی، بحث‌های

خیریه در جوامع همگی در خصوص اقتصاد است که چگونگی استفاده‌های خوب (خیریه) از ثروت افراد را تعریف می‌کند.

۳.۵. استناد به روایات ضعیف و اشتباه

همان‌طور که اشاره شد، استناد صرف به منابع فقهی و روایی اهل سنت باعث شده است نویسندگان در مواقعی از روایاتی بهره‌گیرند که از نظر تاریخی اشتباه است و از نظر علمی نیز به کتاب ضربه می‌زند. در اینجا به سه نمونه که از اهمیت بیشتری دارد، اشاره می‌شود:

۱.۳.۵. پنج ستون اسلام

در مقدمه کتاب، زکات به مثابه یکی از پنج ستون اسلام معرفی می‌شود و سپس به چهار ستون دیگر که شهادت، نماز، روزه در ماه مبارک رمضان و یک بار حج در طول زندگی است، اشاره می‌شود. متن ارائه شده، به کتابی ارجاع داده نشده است. این پنج ستون براساس حدیثی از امام محمد باقر علیه السلام است که پنج پایه اسلام را نماز، روزه، زکات، حج و ولایت می‌داند که در اینجا به جای ولایت، شهادت آمده است. در ادامه متن اصلی روایت از کتاب اصول کافی ارائه می‌شود:

بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ وَلَمْ يُنَادَ بِشَيْءٍ كَمَا تُؤَدَّى بِالْوَلَايَةِ؛ اسلام بر پنج پایه نهاده شده: نماز و زکات و روزه و حج و ولایت، هیچ‌یک آن‌ها آن‌گونه که ولایت مطرح شده است مطرح نگشته است (کلینی، ۱۳۷۵: ۲۹).

۲.۳.۵. اولین وقف در اسلام

در فصل دوم کتاب ذیل عنوان وقف، نویسندگان خلیفه دوم، عمر بن خطاب را